

اوضاع سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در عصر ناصری

زهرامروتی

تهران ۱۳۹۶

www.ketab.ir

مروتی، زهرا- ۱۳۵۳	سرشناسه
اوضاع سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در عصر ناصری/ نویسنده زهرا مروتی	عنوان و نام پدیدآور
تهران: نگار تابان، ۱۳۹۶	مشخصات نشر
۳۰۰ ص- مصور	مشخصات ظاهری
۲-۴، ۸۷۵-۶۰۰-۹۷۸	شابک
وضعیت فهرست نویسی *	وضعیت فهرست نویسی *
خلیج فارس منطقه - روابط خارجی -- ایران	موضوع
Persian Gulf Region -- Foreign relations -- Iran	موضوع
ایران -- روابط خارجی -- خلیج فارس، منطقه	موضوع
Iran -- Foreign relations -- Persian Gulf Region	موضوع
ایران -- سیاست و حکومت -- قرن ۱۳ ق	موضوع
Iran -- Political and government -- ۱۹th century	موضوع
ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۹۳- ۱۰۴۴	موضوع
Iran -- History -- Qajars, ۱۷۷۹ - ۱۹۲۵	موضوع
خلیج فارس، منطقه -- جنبه های استراتژیکی	موضوع
Persian Gulf Region -- Strategic aspects	موضوع
خلیج فارس، منطقه -- سیاست و حکومت	موضوع
Persian Gulf Region -- Politics and government	موضوع
خلیج فارس، منطقه -- اوضاع اقتصادی	موضوع
Persian Gulf Region -- Economic conditions	موضوع
DSR ۲۱۳۴/ م ۴ ۹ الف ۱۳۹۶	ده بندی کنگره
۳۲۷/۹۵۵	ده بندی دیوبی
۴۶۵۴۱۲۵	شماره کتابشناسی ملی

یادداشت: این مدارک در آدرس <http://opac.nlai.ir> قابل مشاهده است

نام کتاب: اوضاع سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در عصر ناصری

نویسنده: زهرا مروتی

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۷۵۳-۱۲-۴

ISBN: ۹۷۸-۶۰۰-۸۷۵۳-۱۲-۴

تعداد صفحات: ۲۱۸

قطع: وزیری / ۱۶×۵ در ۲۳×۵

ناشر: نگار تابان

مدیر مسئول: کمال الدین دولت آبادی

مدیر اجرائی: احمد دولت آبادی

نوبت چاپ: نخست

سال چاپ: بهار ۱۳۹۶

چاپ: نسیم

صحافی: نسیم

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۱۴۰۰۰۰ ریال

تمام حقوق محفوظ است

تکثیر تمام یا بخشی از این کتاب به هر شکلی

(صوتی، تصویری، الکترونیکی و...)

منوط به اجازه‌ی کتبی از مؤلف است.

نشانی: تهران/ اندیشه/ فاز یک/ خ ۱۱ شرقی/ پ ۵/ واحد ۱

۰۹۳۶۶۹۵۸۹۵۳

N.taban.pub@gmail.com

پست الکترونیکی نویسنده: morovati53@gmail.com

پیشگفتار

خلیج فارس به دلیل موقعیت اقتصادی، استراتژیک و سیاسی آن، همواره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. موقعیت خاص خلیج فارس در میان کشورهای شرق و غرب و رقابت‌های استعماری کشورهای بزرگ، منطقه‌ی خلیج فارس را به یکی از مهم‌ترین نقاط حساس جهان تبدیل کرده است تا دولت‌های استعماری، همواره در جهت تثبیت منافع خویش، قدرت خود را در این منطقه تحمیل کنند.

۱. با روی کار آمدن ناصرالدین شاه در نیمه‌ی دوم قرن سیزدهم، این منطقه به‌عنوان یک آبراه مهم و استراتژیک مورد توجه قدرت‌های جهانی قرار گرفت و شاهد تحولاتی بود که منشأ بسیاری از رویدادهای مهم منطقه به حساب می‌آیند.

این کتاب با استناد به کتب داخلی و خارجی، روزنامه‌ها، اسناد و مقالات، در صدد است تا تلاش‌های ناصرالدین شاه به منظور تثبیت قدرت حکومت مرکزی برای اعمال حاکمیت بر بنادر جنوب را تبیین کند، و به چگونگی مقابله‌ی او با قدرت‌های محلی و جهانی در منطقه (که با وجود اشکالات کشور توانست در مناسبات پیچیده‌ی بین‌المللی آن زمان به‌ویژه حضور دولت‌های اروپایی، تأثیر بی‌ایفای نقش کند) بپردازد.

مقدمه

خلیج فارس به دلیل موقعیت سوق الحیثی، اقتصادی و سیاسی، از مهم‌ترین مناطق جهان به شمار می‌آید. این منطقه، افزون بر جایگاه مهم و نقش به سزایی که در سیاست و تجارت بین‌المللی دارد، کانون بزرگ‌ترین تمدن‌های بشر و مرکز جهان اسلام است؛ به گونه‌ای که تعاملات آن، روند بسیاری از تحولات مهم جهان اسلام را رقم زده و جهت‌دهی کرده است. خلیج فارس را می‌توان گلوگاه حیاتی تاریخ و تمدن و اقتصاد ایران نیز دانست. این دریای کوچک، در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود، سهم عمده‌ای در رونق و درآمدهای صنعتی ایران و ممالک هم‌جوار داشته است؛ به همین جهت آگاهی و اطلاع از مسائل تاریخی این نقطه از جهان به‌خصوص برای ایرانیان امری اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا بروز هرگونه تحول در خلیج فارس، ارتباط تنگاتنگی با کل مسائل جهان دارد.

پیش از آغاز عصر ستم، بیشترین اهمیت خلیج فارس در زمینه‌ی بازرگانی بوده و گذرگاهی برای صادرات هند و کشورهای شرق دور به ایران، بین‌النهرین و شبه‌جزیره عربستان به شمار می‌آمد. با اکتشافات جغرافیایی، خلیج فارس به یکی از مهم‌ترین آبراه‌های تجاری جهان تبدیل شد. با قرن هجدهم به بعد، این منطقه به عنوان پیوند دهنده‌ی سه قاره‌ی اروپا، آفریقا و آسیا و به عنوان کوتاه‌ترین راه دسترسی به هندوستان، مورد توجه قدرت‌های سلطه‌طلب قرار گرفت. سرزمین هند به خاطر موقعیت خاص و تأمین کالاهای بازرگانی، توجه ویژه‌ی استعمارگران را جلب کرد و از همان آغاز عصر جدید، در برقراری روابط با اروپاییان روندی در پیش گرفت که به صورت مستعمره‌ی آنان درآمد. بدین ترتیب، کشورهای اروپایی برای استفاده از موقعیت جدید هند، به رقابت برخاستند؛ اینجا بود که آن‌ها پی بردند کنترل روابط هند با خلیج فارس برای سلطه بر هند ضروری است. در این میان خلیج فارس از چند جهت اهمیت داشت.

نخست؛ اینکه نزدیک‌ترین و قدیمی‌ترین مسیر عبور کالای هند به اروپا از خلیج فارس بود و هیچ‌کدام از قدرت‌های بومی خلیج فارس چندان توجهی به این موضوع نداشتند و توان کافی برای ممانعت از اقدام‌های اروپاییان در این منطقه نداشتند.

دوم؛ اینکه مدخل خلیج فارس به‌عنوان یکی از توقفگاه‌های مسیر جدید اروپا به هند - که از جنوب آفریقا می‌گذشت - دارای ارزش بود و برای تجدید قوای بازرگانی و کشتی‌ها می‌توانست مورد استفاده قرار گیرد.

دلیل سوم که به اندازه‌ی دلایل پیشین اهمیت نداشت، استفاده از امکانات تجاری

خلیج فارس به عنوان یک بازار نزدیک و در دسترس برای صاحبان مستعمره‌ی هند، جهت تأمین هزینه‌ی سلطه بر هند بود.

در حقیقت مهم‌ترین هدف اروپاییان از سلطه بر خلیج فارس، کسب برتری در مبارزه برای تصاحب هند بوده است؛ البته نباید منکر اهمیت خلیج فارس به عنوان بازاری مناسب برای فروش مازاد کالاهای تجاری و نیز محلی برای تأمین پاره‌هایی از مواد و کالاهای مورد نیاز برای نیروهای استعماری حاضر در این دریا شد. روی هم رفته، بین سلطه بر خلیج فارس و استعمار هند، رابطه‌ی دوسویه‌ای وجود داشت که هر کدام مکمل دیگری بود؛ بدین صورت که اروپاییان تا زمانی که بر خلیج فارس تسلط داشتند، می‌توانستند در نبرد برای کسب نفوذ در هند شرکت کنند و نیز تا زمانی که در منافع هند شریک بودند برای کسب جای پای در خلیج فارس تلاش می‌کردند. با توجه به این که زمان زیادی از مستعمره بودن هند به سلطه‌ی انگلیس بر آن سرزمین گذشت بدیهی است کنترل خلیج فارس در این دوره‌ی طولانی در دست انگلیسی‌ها باشد. کنترل خلیج فارس به کمک نیرویی دریایی قدرتمند مستقر در خلیج فارس و «اقیانس هند میسر شده بود؛ این بدان معنی نیست که اقتدار انگلیس در خلیج فارس تنها بر بود اما ذهنیت حاکم بر قدرت‌های محلی، مبنی بر اقتدار بی‌چون و چرای انگلیس در خلیج فارس و ناتوانی کارگزاران بومی در مقابله با گسترش و نفوذ روز افزون این کشور در ساحل شمالی و جنوبی، نقایص قدرت انگلیس را پوشش می‌داد.

در زمان حکومت قاجاریه به ویژه در دوره‌ی پادشاهی ناصرالدین‌شاه، خلیج فلوس به عنوان آبراهی مهم و استراتژیک به تدریج مورد توجه قدرت‌های جهانی قرار گرفت و شاهد تحولات مهمی بود. تلاش‌های ناصرالدین‌شاه برای تثبیت جایگاه قدرت مرکزی در این منطقه قابل توجه است.

کتاب پیش‌رو بر آن است تا روند نفوذ سیاسی و گسترش حضور قدرت‌های فرامنتقه‌ای را در این آبراه حیاتی - که به عنوان مانعی بر سر راه توسعه‌ی همه‌جبهه‌ی منطقه و تغییر و تحولات بنادر و جزایر خلیج فارس به خصوص بحرین و بندرعباس در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم بودند - مورد بررسی قرار دهد و چگونگی تعامل قدرت‌های محلی با حکومت مرکزی و تلاش‌های ناصرالدین‌شاه برای تثبیت و اعمال حاکمیت هرچه بیشتر بر منطقه را شرح دهد.

این کتاب در چهار فصل تنظیم گردیده است؛

در فصل نخست به بررسی تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس از دوره ایلامیان تا آغاز سلطنت ناصرالدین شاه پرداخته شده است؛ که از مسائل مهم این دوره چگونگی تعامل طوایف محلی با دربار است.

در فصل دوم، مهم‌ترین تحولات سیاسی خلیج فارس را در دوره‌ی اول سلطنت ناصرالدین شاه در بر می‌گیرد؛ در این دوره، تلاش‌های امیرکبیر در ایجاد ناوگان دریایی و حمله بریتانیا به خلیج فارس درخور توجه است.

در فصل سوم، وقایع و تحولات سیاسی خلیج فارس در دوره‌ی دوم سلطنت ناصرالدین شاه با تکیه بر بحران بحرین مورد تحلیل قرار گرفته است. از دیگر موضوعات این فصل می‌توان به منعی تجارت برده در خلیج فارس و تجارت اسلحه اشاره کرد.

در فصل چهارم، سیاست‌های خارجی دولت ناصری و شیوه‌ی رویارویی حکومت مرکزی با قدرت‌های منطقه‌ای و اروپایی مورد بررسی قرار گرفته است.

فهرست مندرجات

فصل نخست

۱۵	موقعیت جغرافیایی خلیج فارس
۱۷	نام خلیج فارس در کتب و مدارک تاریخی
۱۹	نام خلیج فارس در کتب اسلامی
۲۲	خلیج فارس از ایلامیان تا روی کار آمدن صفویه
۲۴	خلیج فارس از عصر صفویه تا روی کار آمدن قاجارها
۳۱	خلیج فارس از به قدرت رسیدن آقامحمدخان قاجار تا سلطنت ناصرالدین شاه
۳۳	طوایف جنوب و تعامل آن با دربار

فصل دوم

۵۳	اوضاع عمومی ایران معاصر به سلطنت رسیدن ناصرالدین شاه
۵۵	نفوذ سیاسی و نظامی در دنیا در خلیج فارس در قرن نوزدهم
۶۰	معاهدات بریتانیا با شیوخ (مداخله انگلیسی‌ها به بهانه مبارزه با راهزنان دریایی)
۶۷	لشکرکشی بریتانیا به خلیج فارس
۸۰	نخستین تلاش‌ها برای تأسیس ناوگان دریایی در دوره ناصرالدین شاه

فصل سوم

۹۳	رسم اجاره‌ی بنادر در دوره‌ی قاجاریه (اجاره‌ی بندرعباس)
۱۰۴	سیاست انگلستان درباره‌ی منع تجارت برده در خلیج فارس
۱۱۴	سیاست ایران در قبال تجارت و قاجاق اسلحه
۱۱۸	بحران بحرین در عصر ناصرالدین شاه
۱۲۹	بحرین و نفوذ انگلیسی‌ها
۱۳۳	حکومت شیخ عیسی و تسلط انگلیسی‌ها بر تمام بحرین
۱۳۶	بحرین و نفوذ عثمانی‌ها

فصل چهارم

۱۴۵	حضور انگلستان و اعطای امتیازات
۱۴۸	امتیاز کشتیرانی در رود کارون
۱۵۱	امتیاز ساختن راه تهران به سواحل خلیج فارس
۱۵۶	امتیاز خطوط تلگراف توسط بریتانیا
۱۵۹	حضور فرانسه در خلیج فارس
۱۶۵	حضور روس‌ها در خلیج فارس
۱۷۲	حضور آلمان‌ها در خلیج فارس
۱۸۰	حضور عثمانی در خلیج فارس
۱۹۱	سخن آخر
۲۰۹	منابع و مآخذ